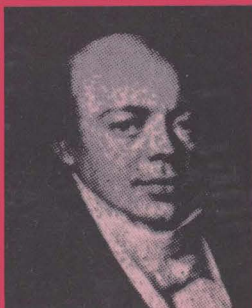
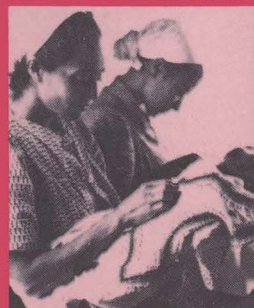
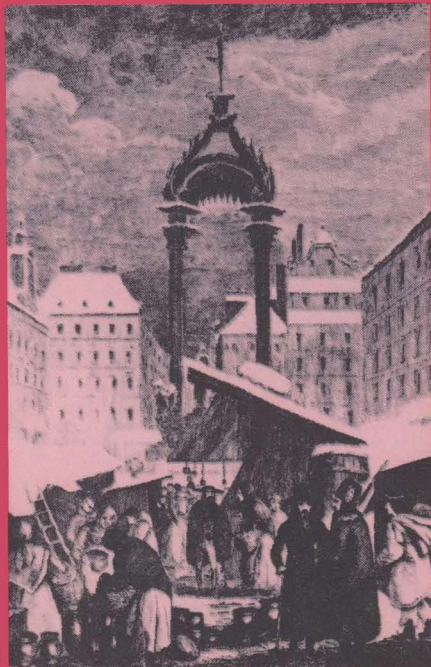
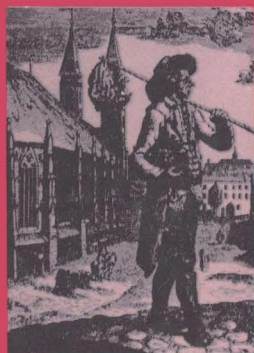

מרכז זלמן שזר

יהודים בכלכלה

יהודים בכלכלה

יהודים בכלכלה

קובץ מאמרים

ערך
נחום גרוס

הוצאת מרכז זלמן שזר
ירושלים, תשמ"ה

מפרסומי מרכז זלמן שזר

המערכת: פרופ' מנחם שטרן (יו"ר), פרופ' שמואל אטינגר
דר' ראובן בונפיל, פרופ' משה בר, דר' ישראל ברטל, דר' יוסף הקר
צבי יקותיאל, דר' שלמה נצר

מרכז המערכת: יצחק כהן

עריכה לשונית: רפאל יוליוס

כל הזכויות שמורות למרכז זלמן שזר

מסת"ב 7-023-227-965

סדר-מחשב: מרכז זלמן שזר; הדפסה: דפוס דף-חן בע"מ, ירושלים

נר לזכרו של ארקדיוס-אברהם קאהן (1920–1982)

תוכן העניינים

9	הקדמה
13	שמואל אטינגר
27	מגן ברושי
35	דן אורמן
67	דוד אדן-ביוביץ
87	מיכאל טוך
97	ארתור ש' ציגלמן
121	צבי לוקר
133	יעקב ברנאי
149	אליעזר בשן
169	חיים גרבר
173	שלמה דשן
185	אליהו פלדמן
225	גרשון ד' הונדרט
237	משה רוסמן
245	משה צימרמן
257	הנרי וסרמן

267	תמורות בכלכלת יהודי גרמניה בתקופת התיעוש	אברהם ברקאי
283	עניים יהודים בעידן "היזמים הגדולים"	אהרן י' בורנשטיין
303	התבססותו של נתן מאיר רוטשילד כבנקאי	סטנלי ד' צ'פמן
325	העילית הכלכלית היהודית בבריטניה, 1815-1939	ויליאם רובינשטיין
	"חלוקה" ו"כוללים": היבטים חברתיים וכלכליים	יוסף שלמון
333	בקהילה האשכנזית בארץ בסוף המאה ה-19	
347	יוזמות תעשייתיות בארץ-ישראל בשנות העשרים	דן גלעדי
	אנשי עסקים, ציונות ובניין הארץ – מקרהו של	חגית לבסקי
357	זלמן שוקן	
	בינה גארנצארסקה	
	עובדים יהודים בפולין בין שתי מלחמות העולם –	קדרי
373	סוגיות נבחרות	
391	היזמות היהודית ברוסיה הצארית	ארקדיוס קאהן
411	ארקדיוס קאהן, 1920-1982: דיוקנו של מלומד	יעקב מצר
425		מפתח שמות
XXVII		תקצירים באנגלית

הקדמה

בקיץ תשמ"ב (1982) הוקדש הכנס השנתי השביעי, שנערך על-ידי החברה ההיסטורית רית הישראלית ומרכז זלמן שזר, לנושא "היהודים בכלכלה". חוקרים מכל האוניברסיטאות בארץ, שעיסוקם במיגוון גדול של תקופות ותפוצות, נענו להזמנת הוועדה המארגנת והרצו בכנס. לדאבוננו, לא כל מי שהרצו גם שלחו את מאמריהם לשם פירסומם בקובץ זה. מסיבות מובנות גם לא הצלחנו לשתף בכנס אלא שניים מהחוקרים העוסקים בתחומים אלה בחוץ-לארץ. משום כך, אומנם הקובץ נותן תמונה של מצב המחקר הנוכחי בהיסטוריה הכלכלית של עם ישראל, אבל תמונה זו אינה מלאה ויש בהרכבה הרבה מהמקריות. עם זאת, מאפשר גם מבחר זה להרחיב ולהעמיק את ידיעותינו בהיסטוריה כלכלית יהודית ולעמוד על בעיות המתודיות של המחקר בנושאים אלה. על אחדות מבעיות אלו נעיר כאן בקצרה.

ראשית יש להדגיש, שבתחום הנדון כאן מצטרפים קשייו הכלליים של העיסוק בתולדות ישראל, כגון אלה הנובעים מהפיצול הגיאוגרפי והלשוני או מהשתלבותן של קהילות ישראל בחברות הרוב, עם קשייה המיוחדים של ההיסטוריה הכלכלית, כמקצוע המשלב דיסציפלינות מדעיות שונות. כל מי שמוכן להתמודד עם קשיים כפולים ומכופלים אלה ולהעשיר את המחקר ואת הבנתנו ההיסטורית, ראוי, אפוא, להוקרה ולעידוד. אין בכוונת הדיון דלהלן למתוח ביקורת על הקיים, אלא להציע רעיונות וכיוונים לקראת העתיד. הדברים אמורים במיוחד ביחס להבחנה בין מה שניתן לכוונת הגישה המסורתית לנושאי הכלכלה היהודית לבין הגישה החדשה יותר. בהעדר היסטוריה מדינית יהודית, במובן הרגיל, במשך מאות רבות של שנים, אך טבעי שההתפתחות הרוחנית, מחד גיסא, ונדודי היהודים ופרנסותיהם, מאידך גיסא, סיפקו את הנושאים העיקריים למחקר בהיסטוריה של עם ישראל. לזאת יש להוסיף, שמסיבות מובנות היתה השתלבותם של היהודים בחיי הכלכלה של החברה הסובבת הדוקה ומרחיקת לכת, גם בקהילות שהקיפו להסתגר ולהתבדל מכל יתר הבחינות; עובדה זו הוסיפה עניין ואתגרים לחקר הכלכלה היהודית. יתר-על-כן, בכל גולה ובכל תקופה היה הרכבם המקצועי של היהודים שונה מזה של חברת-הרוב, עובדה האומרת דרשני כשלעצמה. ייחוד זה של המבנה המקצועי יחד עם אותה

השתלבות הדוקה בכלכלה הכללית שימשו בדרך-כלל גורם – בין חשוב בין משני – בשנאתה של החברה הסובבת את היהודים או לפחות בהסתייגותה מהם. לכן הפכה כלכלת היהודים גם חלק אורגני מחקר היחסים בינם לבין סביבתם ומחקר האנטישמיות בפרט. הקורא ימצא על נקלה שפרקים אחדים בקובץ שלפנינו בנויים על אותה גישה מסורתית, פחות או יותר, של תיאור פרנסות היהודים ודיון בהן בגזרה גיאוגרפית-כרונולוגית מסוימת, או אף של דיון בסוגיה היסטורית-תרבותית הקשורה בכלכלת היהודים; אך הקורא גם ימצא – ונקווה שלשמחתו – שבימינו השתחררה גישה זאת מהנשיות להסברים מצטדקים (אפולוגטיים) או לתיאור "תרומתם" הכלכלית של היהודים לחברה הסובבת, נטיות שרווחו בעבר.

ואולם, בעשרות השנים האחרונות חלה התפתחות רבה ומהירה במדעי החברה, ובעקבותיה נזקקים היסטוריונים רבים, ובמידה גדלה והולכת, לממצאים ולשיטותיהם של מדעי הכלכלה, הסוציולוגיה, הסטטיסטיקה והדמוגרפיה. קבוצה קטנה יותר, אך חשובה אף היא, משלבת בחקר ההיסטוריה את שיטות הפסיכולוגיה (בפרט החברתית) ואף הפסיכואנליזה. בו בזמן חלו גם התפתחויות חשובות בשיטותיו ובגיוונו של מדע ההיסטוריה כתחום מחקר בעל אופי ייחודי. נזכיר כאן במיוחד את המחקר ההשוואתי ואת העיסוק בהיסטוריה "בת זמננו", כלומר – בעבר הקרוב ביותר. על נקלה יובן, שכל החידושים הללו עשויים להעשיר מאוד את העיסוק בהיסטוריה של עם ישראל ולקדמו, הן בכיוונו המקובלים והן בכיוונים חדשים נוספים. ואכן, הקורא ימצא בקובץ זה דוגמאות אחדות של נקיטת גישות חדשות, של היזקקות (רבה או מועטה יותר) לשיטותיהן ולדרכי חשיבתן של הסוציולוגיה והכלכלה המודרניות; ויש מקום להבעת התקווה, שבעתיד יתרבו החוקרים שילכו בדרכים אלה. הרי ברור, שבתחום הכלכלה היהודית במיוחד עשויים דפוסי החשיבה ודרכי הניתוח של מדעי החברה לפתוח לפנינו כיווני מחקר חדשים, שאלות ונושאים חדשים, ואת הדרך להבנה מעמיקה ומקיפה יותר אף של ממצאים מקובלים.

לשם הדגמה והדגשה מופנית תשומת לבו של הקורא למאמרים המופיעים כאן בתרגום לעברית, ובראש וראשונה למאמרו של ארקדיוס קאהן על הַיְזוּמוֹת היהודית ברוסיה הצארית. מאמר זה הוא דוגמה מופתית למחקר המשלב את דרכי החשיבה והניתוח של מדעי החברה – במקרה זה מתחומי ההיסטוריה הכלכלית וההיסטוריה העסקית-היזמית – עם התמצאות יסודית בהיסטוריה היהודית ובמקורותיה, ועם הבנה אינטואיטיבית של מושא המחקר. דוגמה חשובה מסוג שונה היא מאמרו של ס"ד צ'פמן, אשר מדגים כיצד חוקר הבא מבחוץ ככיכול, מתחום תולדות הבנקאות הבריטית, יכול לתרום הבנה חדשה וראייה מזווית נוספת, בנושא מרתק אשר כבר הרבו לעסוק בו בעבר, כמו שאלת עלייתם המסחררת של האחים רוטשילד בתקופה של מלחמות נפוליאון.

שני המאמרים האלה גם מדגימים את שני הכיוונים בהם יכול וצריך להתקדם חקר אנשי העסקים היהודים. נוכח מיעוט הגיבורים והמנהיגים המדיניים והצבאיים, רב בהיסטוריה של עם ישראל העניין והעיסוק בענקי הרוח, מחד גיסא, ובמנהיגים וב"גיבורים" בכלכלה ובעסקים, מאידך גיסא. גם בכיוון מסורתי זה של חקר אילי ההון וענקי העסקים, או בחקר העילית הכלכלית כקבוצה, נוסח הרצאתו של ו"ד רובינשטיין, עדיין רבה המלאכה; זאת בפרט כאשר מתגלים או נפתחים מקורות ארכיוניים נוספים (כגון ארכיון רוטשילד בלונדון, ששימש את צ'פמן או ארכיון רוטשילד בפריס, שנוק לזכרו גם עמיתנו הישראלי מיכאל גרץ). אך מבטיח יותר, אף כי קשה הרבה יותר מבחינת המקורות המצויים, הוא המחקר בשיטות חדישות של ה"עמך", הוא הציבור הגדול של אנשי עסקים יהודים קטנים ובינוניים, אשר היו את רוב רובה של כל קהילה בתפוצות. הרי עניינה העיקרי של ההיסטוריה הכלכלית (והחברתית) הוא אותו "האיש הקטן", אשר פועלו מצטרף עם זה של המוני עמיתיו להוויה החברתית ולהתפתחויותיה. ודווקא למחקר בכיוון זה חשובה העזרה הבאה מצד מדעי החברה החדשים, כפי שמדגים (נוסף על קאהן הנזכר לעיל) מאמרו של אברהם ברקאי על התמורות בכלכלת יהודי גרמניה בתקופת התיעוש.

מבין כיווני החדשים של חקר ההיסטוריה בזמננו כבר הוזכר המחקר ההשוואתי, ולנו חשוב להזכיר גם את חקר המיעוטים כנושא ייחודי. בשני סוגי המחקר הללו עדיין רבה המלאכה ורבות האפשרויות המבטיחות עבור החוקר בהיסטוריה כלכלית יהודית. בניתוח כלכלת היהודים כסוג של כלכלת מיעוט פרץ סיימון קוזנץ את הדרך מבחינה מתודולוגית; אך עבודת המחקר ברובה עוד לפנינו, ובכללה ההשוואות עם מיעוטים אחרים, הן באירופה והן ביבשות האחרות. במחקר ההשוואתי אין מחסור בנושאים מרתקים, גם מבלי לחרוג מתחום ההיסטוריה של עם ישראל עצמו, כגון שאלת ההשוואה בין יהודי-חצר בגרמניה ובמרוקו, או ההשוואה בין יהודי גרמניה ויהודי אוסטריה ההבסבורגית בתקופת התיעוש. המחסור הוא, לפי שעה, בחוקרים שיתמודדו עם נושאים מסוג זה. ואם ברצוי אנו עוסקים, מן הראוי להדגיש שגם בהעדר ריבונות מדינית כללו חיי הכלכלה היהודיים סוגים של כלכלה ציבורית, של תקציבים ומימון ציבוריים, החל במסגרת הקהילתית ועד לארגוני צדקה וסיוע עולמיים ולקרנותיה של ההסתדרות הציונית העולמית. נראה שמצויים מקורות רבים לחקר הנושאים הללו, והיסטוריון אשר יטרח להכשיר עצמו מעט בדרכיה ובכליה של תורת הכלכלה, ויעז להתמודד עם סוגיה מתחום זה, שכר רב צפוי לעמלו (בוודאי גם בעולם הזה). כיוון אחד מרבים לעיסוק בכלכלה הציבורית היהודית – במקרה זה בגישה סוציולוגית יותר מכלכלית – מודגם על-ידי מאמרו של אהרן בורנשטיין על עניים וצדקה מאורגנת בגרמניה של שלהי המאה ה-19.

כרם, במקום להפליג בפרוט הרצוי מוטב לברך על המצוי. בכל המאמרים שבקובץ,

ללא הבדל בין המוזכרים במפורש בהקדמה זו לבין היתר, ימצא הקורא לא רק מידע נוסף ומעניין, אלא גם חידושים מהבחינה המתודית. חלקם הם חידושים בכיוונים מוקרים, כגון הדיון בכלכלה ה"כללית" של ארץ מסוימת כרקע לכלכלת היהודים בה (ראה מאמרו של מיכאל טוך), או השימוש המשולב במקורות יהודיים ולא־יהודיים (ראה מאמריהם של מ' רוסמן וח' גרבר כדוגמאות מובהקות). חלקם תורמים לפיתוח תחומים חדשים יחסית, ובפרט ההיסטוריה הכלכלית של ארץ־ישראל החדשה ושל היישוב היהודי בה, תחום המיוצג כאן רק על־ידי מאמרו של דן גלעדי; וכן הניתוח של נושאים כלכליים בהיסטוריה הציונית, הן מצד האידיאולוגיה והן מצד המעשה, כמודגם על־ידי מאמרה של חגית לבסקי. תקוותנו שקובץ זה כולו ימצא מועיל ומעניין לקוראיו, הן מהחוג הרחב של משכילים אוהבי היסטוריה והן מהחוג הצר יותר של לומדים וחוקרים בהיסטוריה על כל גווניה.

בעת ההכנות לכנס של קיץ תשמ"ב הגיעתנו הידיעה המזעזעת על מותו ללא עת של ארקדיוס קאהן, פרופסור באוניברסיטת שיקגו, עמית רב יוקרה, וידיד אישי לרבים בישראל. החלטנו אפוא להקדיש ספר זה לזכרו, ומאמרו של יעקב מצר סוקר את מפעלו המדעי בתחומי ההיסטוריה הכללית והיהודית. תודתנו נתונה לפרופ' עזרא סדן ולפרופ' חנא שמרוק, אשר הודות להשתדלותם זכתה הוצאת הקובץ, כמוקדש לזכרו של ארקדיוס קאהן, לסיוע כספי ממשרד החינוך והתרבות.

תודתי נתונה לדו"ר ישעיהו גפני אשר סייע בהבאת החלק האנגלי של הספר לדפוס, לרות הדס שתירגמה שלושה מאמרים מאנגלית לעברית, ובמיוחד לצבי יקותיאל וליצחק כהן, אשר טרחו ועמלו הן על הכנת הכנס והן על הוצאתו לאור של ספר הכנס.

נחום גרוס

פעילותם הכלכלית של היהודים

בעולם העתיק, הן לפני חורבן הבית השני והן לאחריו, לא היו משלוחי־היד של היהודים שונים במידה ניכרת מאלה של העמים סביבם: הם עסקו בחקלאות, במלאכות שונות, במסחר עירוני ובשרותים. עם זאת, מובן שאופי פעילותם הכלכלית היה שונה מזה של עמים שכלכלתם היתה מבוססת על מסחר ימי ועל מושבות שמעבר לים, כפי שמעידים דבריו הנודעים של יוספוס בחיבורו 'נגד אפיון' (א; 12). ואילו משהחלה תקופת ימי־הביניים, הן בארצות הנוצרים והן בארצות האיסלם, התאפיינו מקורות מחייתם של היהודים בצמצום בסיסם הכלכלי ובנטייה מובהקת לעסוק בפרנסות עירוניות – מסחר, מלאכה ועסקי כספים שהיו לרוב קשורים בשלטונות.

אין הסבר אחיד לתמורה מפליגה זו. יש המדגישים את האיסורים על בעלות על קרקע, שהוטלו על־ידי השליטים הנוצרים, ויש הטוענים שעם הקמת הקיסרות הנוצרית, שהחלה לכפות את דתה בדרכי אונס, היה קל יותר להימנע מן ההמרה ומהשתעבדות למערכות מינהל נוקשות לבני קהילה עירונית בעלת מובילות וקשרים כלכליים ענפים, מאשר לחקלאים הצמותים לחלקת אדמתם.

כגורם מסייע לכך שימשה העובדה, שממילא כבר החל להתעצם היסוד העירוני בעם היהודי בהשפעת התרבות ההלניסטית, וכתוצאה מכך שרוב המצטרפים ליהדות בתקופת ההתייחדות הגדולה היו יסודות חברתיים עירוניים ומשכילים יותר. אך יתכן שהשפיעו כאן לא רק גזירות השלטון והמבנה החברתי, אלא גם מסורות דתיות וחברתיות שנתגבשו במשך הדורות. העיקרון של עדיפות תלמוד תורה והפיכת תלמיד־חכם לדמות אידיאלית זרע כידוע פיצול ויצר ניגודים בתוך החברה היהודית, אך העניק עוצמה לכוח־ההתנגדות לפיתוי ולאונס של הדתות המנצחות. הדרישה לקבוע עתים לתורה וההמלצה שאדם ילמד לבנו "מלאכה נקיה וקלה" – כנראה כדי שיוותר לו זמן לתלמוד תורה – הטביעה אף היא את חותמה על המבנה החברתי של היהודים לאחר תקופת התלמוד.

כל כמה שהלכה ונתייצבה החברה הפיאודלית ונצטמצמה פעילות הערים, גדל באירופה ערכם של אותם יסודות – אנשי הֶלְכָנְט (הסורים) והיהודים – שהיה

